

Αναλώσαμε τον χώρο που μας αναλογούσε στο προηγούμενο τεύχος ασχολούμενοι με το ημερολόγιο του Δημήτρη Λουκάτου. Όπως είπαμε, ο Λουκάτος ήταν ήδη υπάλληλος της Ακαδημίας Αθηνών το 1940, ενώ μετά από το 1950 έγινε γνωστός ως ένας από τους “πατέρες” της ελληνικής λαογραφίας. Επίσης ο Λουκάτος ήταν αριστερός, αλλά όχι και πάρα πολύ. Επίσης ο Λουκάτος, λίγο από τύχη, λίγο από αξιοπρέπεια, κατέληξε να συμμετέχει στον ελληνοϊταλικό πόλεμο από μια θέση που κανονικά δεν προοριζόταν για ανθρώπους της τάξης του. Ο Λουκάτος βρέθηκε στο μέτωπο της Αλβανίας, πείνασε, κρύωσε, εξαντλήθηκε και κινδύνεψε μαζί με όλους τους υπόλοιπους. Έκανε όμως και κάτι παραπάνω: κράτησε ημερολόγιο. Είναι ακριβώς λόγω της ειδικής ιδεολογικής τοποθέτησης και ταξικής θέσης του Λουκάτου που το ημερολόγιό του αποδεικνύεται πολύτιμο για να καταλάβουμε ορισμένες από τις κρυμμένες όψεις του “μεγάλου πατριωτικού έπους”. Στα όσα ακολουθούν, θα συνεχίσουμε να ασχολούμαστε με αυτές τις κρυφές όψεις που, εκτός από το καθαυτό ενδιαφέρον τους, υπήρξαν καθοριστικές και για όσα ακολούθησαν. Οπωσδήποτε πολύ πιο καθοριστικές από τον φθινοπωρινό “Θρίαμβο” που γιορτάζουμε κάθε χρόνο στα σχολεία.

1. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος για τη “Βόρειο Ήπειρο”

Είπαμε στο προηγούμενο τεύχος ότι ο ένας βασικός μύθος του ελληνοϊταλικού πολέμου είναι ο μύθος της ελληνικής κακής προετοιμασίας, της ιταλικής υπεροπλίας κλπ. Ο άλλος βασικός μύθος γύρω από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του '40 είναι ότι αυτός ο πόλεμος ήταν απρόσμενος και αμυντικός. Στις ακραίες του μορφές, που εί-

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

28 Οκτωβρίου του 1940: Ορισμένες από τις πίσω σελίδες του μεγάλου πατριωτικού έπους Μέρος Β: Η εμπειρία του ελληνοϊταλικού πολέμου

ναι βέβαια η ιστορία όπως διδάσκεται στα δημοτικά και τα λύκεια, θα λέγαμε πως αυτός ο μύθος φτάνει ακόμη και να αποκρύψει το γεγονός ότι ο πόλεμος ήταν ελληνοϊταλικός, αφήνοντας βαρύ αντιγερμανικό άρωμα να πλανάται πάνω από την όλη υπόθεση. Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτό που αποκρύπτεται με τη μεγαλύτερη επιμέλεια είναι η γεωγραφική περιοχή εντός της οποίας έλαβε χώρα ο πόλεμος.

Λοιπόν, η περιοχή αυτή δεν ήταν άλλη από τη λεγόμενη “Βόρειο Ήπειρο”, δηλαδή τη νότιο Αλβανία. Ας μη νομίζει κανείς ότι ο ελληνικός στρατός, που το 1940 αριβάριζε “αμυνόμενος εναντίον του φασισμού” στη Νότιο Αλβανία, ήταν κανένα πρωτοφανές θέαμα για την περιοχή. Αντιθέτως, η προσάρτηση αυτής της περιοχής ήταν μία από τις βασικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους από το 1900 και μετά, οπότε ο ελληνικός στρατός ήταν παλιός γνώριμος. Μόλις είκοσι χρόνια πριν, το ελληνικό κράτος είχε προσπαθήσει ξανά να προσαρτήσει την περιοχή και είχε προλάβει να στήσει εκεί ένα κρατίδιο - μαριονέτα επανδρωμένο από “τοπικούς παράγοντες της μειονότητας” και παράγοντες του ελληνικού κράτους. Εκείνη η φιλόδοξη προσπάθεια είχε αποτύχει μαζί με την άλλη, ακόμη πιο μεγαλεπίβολη, ιμπεριαλιστική εξόρμηση, που έμεινε στην ιστορία ως “μικρασιατική καταστροφή”!

Αλλά τι είναι είκοσι χρόνια μπροστά στην αιωνιότητα του εθνικού πεπρωμένου; Όπως έχουμε δει σε προηγούμενα τεύχη, το θέμα “Βόρειος Ήπειρος” κρατιούνταν ζεστό και φρέσκο με επιμέλεια που ξεκινούσε όπως πάντα από το ιδεολογικό μεροδούλι - μεροφάι των ελληνικών σχολείων, αλλά έφτανε μέχρι τη διοργάνωση μεγάλων φασιστικών διαδηλώσεων στην Αθήνα.² Οπότε, οι Έλληνες φαντάροι και αξιωματικοί που το 1940 κατέφταναν κατά εκατοντάδες χιλιάδες στη “Βόρειο Ήπειρο” δεν ήταν καθόλου αδαείς επί των πραγματικών διακυβευμάτων του ελληνοϊταλικού πολέμου. Σήμερα μάλιστα που οι εκδόσεις ημερολογίων της εποχής έχουν πολλαπλασιαστεί, μπορούμε να θαυμάσουμε τον τρόπο με τον οποίο έγινε αντιληπτή π.χ η είσοδος του ελληνικού στρατού στην Κορυτσά, από τον Αχιλλέα Γκούμα, έναν πραγματικό Έλληνα πατριώτη φαντάρο, η σκέψη του οποίου δεν παρακαλύετο από ανθελληνικούς προβληματισμούς τύπου Λουκάτου:

Τέλος, την 22αν Νοεμβρίου του 1940 διατασσόμεθα να εισέλθωμε εις Κορυτσάν. Η ημέρα αυτή είναι η ημέρα της απελευθερώσεως της ελληνικωτάτης Κορυτσάς. (...) Ύστερα από μίαν ώραν εισερχόμεθα εις τα πρώτα σπίτια της Κορυτσάς. Οι ορισθέντες πολίται δια την υποδοχήν μόλις μας αντίκρυσαν ήρχισαν να μας διανέμουν δώρα. Τουτέστιν γλυκά, φρούτα και τόσα άλλα. Μετά προχωρούμε δια το κέντρο της. Από την μια άκρην της πόλεως έως την άλλην είχαν παραταχθεί αι χιλιάδες των κατοίκων της δια να μας υποδεχθούν. Το τι συνέβη κατά τη νύκτα εκείνη δεν περιγράφεται. Το καλώς ήλθατε και το ζήτω ηκούετο από χιλιάδες στόματα. Συγκινητικωτάτη υπήρξεν η υποδοχή μας. Από την μεγάλη τους χαρά πολλοί εκ των κατοίκων της έκλαιον. (...) Εγώ δε τους έλεγα: “Έλληνες είστε; Έλληνες;” “Ναι, ναι Έλληνες” με έλεγαν (...) Η Κορυτσά πλέον είχε περιέλθη εις τας χείρας μας. Ήτο το δώρον που εδίδαμεν εις την μητέρα μας Ελλάδα (...) Επειδή όμως υπήρχαν πιθανότητες να υπάρχουν και κατοικισθόμεν εξωθι αυτής (...)³.

“Βόρειος Ήπειρος”, 1914

Ο “ιερός λόχος Κορυτσάς” κάπου την Άνοιξη του 1914. Όταν ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε, λόγω πιέσεων των (σύμμαχων τότε) Ιταλών, να αποχωρήσει από την “Βόρειο Ήπειρο” κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αμέσως αντικαταστάθηκε από “ένοπλα τμήματα αυτονομιακών” (ίσως το “μεταμφιέστηκε σε” να είναι κοντύτερα στην πραγματικότητα). Το σχέδιο ήταν να επιδιωχθεί πρώτα η αυτονόμηση της “Βορείου Ηπείρου” και έπειτα η προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος. Οι παπάδες κάτω δεξιά είναι για ηθική υποστήριξη.

Άσχετο αλλά ενδιαφέρον: η φωτο είναι από το βιβλίο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, *Ο Βορειοηπειρωτικός Αγώνας*. Αυτό το βιβλίο εκδόθηκε το 1997 μια χρονιά διόλου τυχαία: ακριβώς τότε ο ελληνικός στρατός πατούσε για τρίτη φορά το αλβανικό έδαφος, αυτή τη φορά μεταμφιεσμένος σε “ανθρωπιστική αποστολή”.

Παρά τους ενθουσιώδεις τόνους, η εικόνα που περιγράφεται εδώ είναι μια κλασική εικόνα εισβολής κατοχικού στρατού σε μια ξένη πόλη. Από τη μια το κομμάτι του πληθυσμού που στηρίζει την κατοχή, κουνάει τα σημαία και χαριεντίζεται με τους εισβολείς, από την άλλη οι ουδέτεροι που κοιτάνε τη δουλειά τους και περιμένουν να περάσει η μπόρα (φυσικά δεν αναφέρονται), και τέλος τα “κακοποιά στοιχεία”, αρκετά σε πλήθος και οπλισμό ώστε να αναγκάσουν τον προνοητικό Έλληνα Ταγματάρχη να αναζητήσει το καταφύγιο των βουνών για τη διανυκτέρευση του ελληνικού κατοχικού στρατού. Λίγους μήνες μετά, θα μπορούσε κανείς να περιγράψει με εντελώς ανάλογο τρόπο την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς, αν και με πολύ λιγότερα “κακοποιά στοιχεία” να παραδοκούν, άρα και με πολύ λιγότερο προνοητικούς ταγματάρχες.

Στην περίπτωση της “Βορείου Ηπείρου” πάντως, η πλειοψηφία του ντόπιου πληθυσμού δεν ήταν ούτε “κακοποιά στοιχεία”, ούτε θερμοί υποστηρικτές της ελληνικής κατοχής. Η ελληνική κατοχή ουδέποτε πρόλαβε να μονιμοποιηθεί, οπότε η συστράτευση με την μία ή την άλλη πλευρά δεν είχε ακόμη μεγάλη σημασία. Συνεπώς, στους λίγους μήνες που κράτησε η δεύτερη ένοπλη κατάληψη της “Βορείου Ηπείρου” από το ελληνικό κράτος, οι ντόπιοι έκαναν υπομονή και περιορίστηκαν να περιμένουν να δουν τι θα γίνει. Αυτό βέβαια δεν εμπόδιζε τον ελληνικό στρατό να τους χρησιμοποιήσει όπως χρησιμοποιούνται οι κατεχόμενοι πληθυσμοί. Τα σπίτια τους επιτάχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως καταλύματα των Ελλήνων αξιωματικών, οι άνδρες χρησιμοποιήθηκαν σε καθημερινά προγράμματα καταναγκαστικής εργασίας και οι νέες γυναίκες ως ερωμένες των Ελλήνων αξιωματικών. Όλα αυτά βέβαια σε τιμές εξαιρετικά χαμηλές, από αυτές που ταιριάζουν σε κατεχόμενο πληθυσμό.

Ο αριστερών αποκλίσεων Λουκάτος συναντάει και σχολιάζει τα σχετικά φαινόμενα με συγκαλυμμένα κριτική διάθεση. Στο προηγούμενο τεύχος τον είχαμε αφήσει να ασχολείται με το κουβάλημα προμηθειών πάνω σε ένα απόκοσμο “τηλοβούνι” στα μετόπισθεν του μετώπου. Φαίνεται όμως πως, για τα δεδομένα του ελληνοϊταλικού πολέμου, ακόμη και αυτή η θέση ήταν προνομιάς: η ευτυχία του Λουκάτου δεν κράτησε πολύ. Ελάχιστες μέρες μετά, το κάλεσμα για το μέτωπο τον βρήκε στη μέση κουβαλήματος, μια άσπλη προσπάθεια βυσμάτωσης απέυθε πάνω στην πέτρινη μορφή του λοχαγού (“Εδώ που ήρθαμε Λουκάτε, όλα θα τα κάμουμε”) και ο Λουκάτος με τον αδερφικό φίλο του Λυκάκη βρέθηκαν ξανά να περπατάνε με κατεύθυνση την Καρδιά του Σκότους. Η παρουσία των ντόπιων ήταν αισθητή παντού:

9/2/1941: Μπαίνουμε στη γραμμή, με τους γυλιούς στον ώμο και φωνάζουμε προσκλητήριο (...) Μ' έναν λοχία επικεφαλής, βαδίζουμε τον δρόμο, πλάι στον ποταμό Δεβόλη. Συνεργεία από χωριάτες Αλβανούς, βουτηγμένους στη λάσπη, τονε φτιάχνουν. Τους δίνουν, λέει, 70 δρχ. τη μέρα και κουραμάνα. Τους κατηγορούν πως δεν δουλεύουν με όρεξη. Θέλουνε, λέει, τους Ιταλούς.⁴

Ο Λουκάτος παρεμβάλλει αυτά τα “λέει”, για να υπογραμμίσει τη δυσπιστία του, τόσο όσον αφορά την πληρωμή, όσο και όσον αφορά τις “έμφυτες ανθελληνικές τάσεις” των Αλβανών χωρικών. Λογικό, αφού πριν από λίγες σελίδες έχει σημειώσει ότι ακόμη και οι Έλληνες φαντάροι ποτέ δεν πληρώνονταν τους μισθούς τους των 30 δραχμών το μήνα, ενώ η απαίτηση από κατεχόμενο πληθυσμό να δουλεύει με όρεξη είναι εμφανώς παράλογη. Όπως βέβαια ανακαλύπτουμε ενώ η πορεία συνεχίζει περνώντας μέσα από αλβανικά χωριά, η καταναγκαστική εργασία στην κατασκευή δρόμων δεν ήταν ο μοναδικός τρόπος βιοπορισμού για τον αλβανικό πληθυσμό:

9/2/1941: Στο πρώτο σπίτι, μας χαμογελάει μια όμορφη Αλβανίδα, στρουμπουλή και κοκκινόμαυρη: “Καλώς οριβάτο, καλώς οριβάτο”. (Εδώ ανακατώθηκαν οι δύο γλώσσες των διαδοχικών κατακτητών, το ορίσατε και το arrivato.) (...) Είναι από τους γυναικίους τύπους που το παίρνουν απόφαση να τα 'χουν καλά μ' όλους τους στρατούς. Αγαπάνε τον Άρη, τον χωρίς εθνικότητα. Βέβαια, εμείς οι φαντάροι δεν πρόκειται ν' αντιπροσωπεύσουμε τον Άρη. Γι' αυτόν αρμόδιοι είναι οι καπιτάνοι: ο Ιταλός capitano και ο Ρωμιός λοχαγός.

Η ακριβής μορφή των σχέσεων μεταξύ του ελληνικού στρατού και των κατεχόμενων ντόπιων αποσαφηνίζεται περαιτέρω όταν το βράδυ φτάνουν στο χωριό όπου εδρεύει το τμήμα των μετόπισθεν και ζητάνε φιλοξενία:

9/2/1941: Ο δεκανέας, τώρα, με το μπαστούνι στο χέρι, άρχισε να χτυπάει τις πόρτες του χωριού: “Αλή, έ, αλή! Μεμέτη κερατά! Ανοίχτε, ρε! Ασκέρ βραδ κονάκ, να σου πάρη ο διάολος τη μάνα!” Οι Αλβανοί, που ήτανε κρυμμένοι μέσα, γιατί φοβήθηκαν αυτό το “ασκέρ - κονάκ”, βγήκαν τάχα πρόθυμα στην πόρτα. “Σκάα [δεν έχει] εφέντη μ', σκά”. “Να σκάσης και να κρεπάρης!” Και με μια σπρωξιά της πόρτας, έμπαινε μέσα παίρνοντας μαζί του, αλλού 5, αλλού 6 ή 7 στρατιώτες. Εμένα μου 'τυχε ένα σπίτι, του Μωαμέτ. Ένας κοντός τουρκαλβανός, με γένεια, κόκκινο ζωνάρι, μυτερά πανταλόνια και άσπρο φέσι. Όλοι αυτοί οι τύποι των ραγιάδων, βασανισμένοι από τη διαρκή παρουσία των κατακτητών, παίρνουνε ύφος κακομοίρικο, αμυντικό, κι όλο γελάνε, είτε όταν τους βρίζεις, είτε όταν τους καλομιλεις. Δεν ξέρεις αν το γέλιο είναι συγκατάβαση, ή αγανάκτηση.

Οι κάτοικοι των χωριών της νοτιού Αλβανίας έμειναν υπό ελληνική κατοχή για περίπου πέντε μήνες, παραχώρησαν τα σπίτια τους με την απειλή των όπλων,

δούλεψαν με το ζόρι για δραχμές που σε λίγους μήνες θα είχαν χάσει την αξία τους, ξεπουλήθηκαν για σαπούνια και ψωμί. Φυσικά οι ελληνικές πηγές είναι ιδιαίτερα φειδωλές ως προς τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τους κατοχικούς. Αλλά είναι βέβαιο ότι η ανεξικνίασθη διάθεση του χωρικού που του έχουν καταλάβει το σπίτι δεν ήταν η μοναδική άμυνα ενάντια στους καταναγκασμούς που επέβαλε ο ελληνικός στρατός.

Πράγματι, όπως είδαμε στο προηγούμενο τεύχος, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος δεν ήταν μια διαρκής επέλαση των ηρωικών Ελλήνων, αλλά ένα κόλλημα πάνω σε χιονισμένες βουνοκορφές που κράτησε μήνες. Καθώς αυτό το κόλλημα κρατούσε, οι ντόπιοι χωρικοί γίνονταν όλο και λιγότερο πρόθυμοι να συνεισφέρουν στην “αντιφασιστική προσπάθεια” όλο και περισσότερο επιστρέφοντας μεθόδους παθητικής αντίστασης ενάντια στην καταναγκαστική εργασία. Με άλλα λόγια, δήλωναν άρρωστοι, το έσκαγαν βράδυ για τις κοντινές πόλεις, ή απλά κρύβονταν στο χωριό τους. Αυτή η κατάσταση οδηγούσε σε σοβαρά προβλήματα όσους δεν είχαν διάθεση να χρησιμοποιήσουν βία για να επιστρατεύσουν τη δωρεάν εργασία των ντόπιων. Τον Μάρτη, ένα μήνα πριν από τη διάλυση του μετώπου, η κατάσταση στο χωριό που είχε καταλάβει το τάγμα του Λουκάτου είχε ως εξής:

6/3/1941: Ο λοχίας Γανδάς είναι 35 χρόνων νοικοκύρης, ευκατάστατος, από την Αρδέα, φιλότιμος και εργατικός. Ο ταγματάρχης του έχει, από μέρες, αναθέσει να συγκεντρώσει συνεργείο από χωριάτες, να κόβουν ξύλα για τα συρματοπλέγματα στο βουνό. Σήμερα, ο Γανδάς δεν πρόφτασε να έχει έτοιμους τους καταλόγους (...) “Δεν είναι εύκολο κ. Ταγματάρχα”. Ο Ταγματάρχης τον αρχίζει, αντί για απάντηση, στα χαστούκια. Εκεί μπροστά μας, και μπροστά στους χωριάτες, τους Αλβανούς. “Να, να, να παλιότμαρο! Κοπρόσκυλο!”

[Ο Γανδάς] τρέχει να κρυφτεί στον θάλαμο. Καθώς μπαίνει στην πόρτα τον ακούω που μονολογεί. “Φτου, σκατά στο φιλότιμο μου. Φτού, στα γαλόνια μου, τραγιά!”. Σκέφτομαι πως οι αξιωματικοί και η συμπεριφορά τους, εκπροσωπούνε, για τους φαντάρους, όλο το πνεύμα της πατρίδας, και τους δείχνουν άμεσα την αμοιβή που περιμένουν, για τις θυσίες τους.

Προφανώς οι “μη ευκολίες” που συναντούσε ο Γανδάς προέρχονταν από τον υπερβολικό του ανθρωπισμό. Μετά την αποτυχία του πάντως, η καταναγκαστική εργασία των Αλβανών χωρικών οργανώθηκε με πιο πειστικά μέσα. Μιάμιση εβδομάδα μετά, έχουμε την εξής περιγραφή:

19/3/1941: Το σούρουπο, συγκεντρώνονται στο τάγμα όλοι οι Αρβανίτες του χωριού. Τους μαζεύει τώρα κάθε νύκτα το τάγμα, και τους στέλνει υποχρεωτικά να κόψουν κορμούς δέντρων στο βουνό, για αμυντικά έργα. Καλούμε το πρωί τον Μουκτάρη και του λέμε: “Απόψε θέλουμε 40 εργάτες”. Ο Μουκτάρης διαμαρτύρεται: “Το εργατικό ντεν έχει τόσο πολύ. Έχει άρρωστο· έχει πάει Κορυτσά”. Εμείς επιμένουμε. Αν δεν μαζωχτούν τόσοι ως το βράδυ, στέλνομε τον λοχία, με όπλα και χειροβομβίδες να τους μαζέψει με τη βία. Στρατολογούμε όλες τις ηλικίες, από 12 χρόνων ως 60. Με ύφος φουκαριάτικο, μαζώνονται στο τάγμα και δίνουν τα ονόματά τους. Λάμπη Βερούτη, Ντίνο Μπάρνεϊ, Στέφο Χοσάν, Γιώργο Παπά.

Ποιος ξέρει πώς θα είχε εξελιχθεί αυτή η κατάσταση αν δεν είχε καταρρεύσει ο ελληνικός στρατός. Όπως και να 'χει όμως, σήμερα, τα βάσανα του Λάμπη του Ντίνο και του Γιώργου είναι ξεχασμένα, έχουν επισκιασθεί από τον βαρύ όγκο των όσων ακολούθησαν. Κι όμως, οι προθέσεις δεν θα 'πρεπε να ξεχνιούνται. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, από την ελληνική σκοπιά δεν ήταν παρά η δεύτερη ένοπλη προσπάθεια για την κατάκτηση της “Βορείου Ηπείρου”.⁵

Ας συμφωνήσουμε όμως: με δεδομένα τα όσα ακολούθησαν, υπάρχουν πολύ σημαντικότερες όψεις του ελληνοϊταλικού πολέμου για να ασχοληθεί κανείς. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ήταν μια καθολική κοινωνική εμπειρία. Άφησε σημαντικές παρακαταθήκες για όσους συμμετείχαν και αυτές οι παρακαταθήκες υπήρξαν καθοριστικές για τις μελλοντικές εξελίξεις. Είναι με ορισμένες από αυτές τις σημαντικές παρακαταθήκες που θα ασχοληθούμε παρακάτω.

2. Ιεραρχία, εργασία και πολιτική στα μετόπισθεν

Όπως λέγαμε και στο προηγούμενο τεύχος, δεν πρέπει να φανταζόμαστε τον ελληνοϊταλικό πόλεμο όπως τους πολέμους του κινηματογράφου. Οι εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες που αντιπαρατέθηκαν πάνω στα βουνά της Αλβανίας δεν ήταν διατεταγμένοι σε μεγάλες στρατιές, αλλά σε μικρές ομάδες που φυλούσαν υψώματα. Κάθε τέτοια μικρή ομάδα (η προφυλακή), αποτελούνταν από κάποιες δεκάδες φαντάρων και υποστηριζόταν από τάγματα τα οποία με τη σειρά τους είχαν την έδρα τους σε επιταγμένα αλβανικά χωριά.

Προφανώς αυτή η διάταξη δημιουργούσε, ακόμη και στη λεγόμενη “πρώτη γραμμή”, μικρές φανταστικές κοινωνίες πολλών ταχυτήτων. Πάνω πάνω οι αξιωματικοί. Έπειτα οι καθαυμένοι φαντάροι. Έπειτα οι φαντάροι που αναγκάζονταν να δουλεύουν. Οι τελευταίοι ζούσαν, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, προσπαθώντας, αλλά αργά καταφέροντας, να αποφύγουν την πρώτη γραμμή. Η κατάσταση άφηνε άπλετο χώρο για να καταστρωθούν και να εκφραστούν ατομικοί (στρατηγικοί και τακτικοί) ελιγμοί αποφυγής, αλλά και για να καταλάβει ο καθένας με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο την πραγματικότητα της ιεραρχικής ελληνικής κοινωνίας.

Στα παραπάνω είχαμε αφήσει τον Λουκάτο στις 9 Φλεβάρη του 1941 να μπαίνει σε ένα από τα επιταγμένα αλβανικά χωριά. Ήδη από την πρώτη μέρα,

η πρώτη γραμμή αρχίζει να του γνέφει:

10/2/1941: Ακούω πως ήρθε τηλεφώνημα στον Λοχαγό, να στείλει απόψε επειγόντως στην πρώτη γραμμή 68 άνδρες. Για καλό και για κακό, αποσύρομαι από την πιάτσα. Παίρνω τον Λυκάκη και πάμε σε ένα χωράφι και κουβεντιάζουμε...

Έπειτα από αυτή την εμπειρία, ο Λυκάκης πείθει τον Λουκάτο να παρατήρει τους τακτικούς ελιγμούς και να προσπαθήσει να αποφύγει την πρώτη γραμμή μια και καλή παρακαλώντας και μοστράροντας τα πτυχία του. Πράγματι, ο Λουκάτος αποφασίζει να μιλήσει στον Λοχαγό και τον περιμένει έξω από το σπίτι του μαζί με άλλους ικέτες:

11/2/1941: Ξαφνικά εμφανίζεται ο λοχαγός. Κατεβαίνει από τ' απάνου χωριό, λυγερός, σαν καπιτάνος. Δίκοχο εκστρατείας και περιστροφικό στη ζώνη (...) “Δεν δέχομαι τώρα κανέναν. Να 'ρθη μονάχα ο κουρέας απάνου”. Εγώ περιμένω. Όταν έφυγαν όλοι ανεβαίνω, δειλά, στο δωμάτιό του. Φοβάμαι να χτυπήσω, μη θυμώσει. (...) Κτυπάω την πόρτα. “Εμπρός!”. Βρίσκομαι εμπρός σε ένα σύμπλεγμα ξυριζομένου και ξυριζοντος. Το κεφάλι του λοχαγού, με μια άσπρη πετσέτα στο λαιμό, γεμάτο σαπουνάδες, πλαισιώνεται από το γυμνό χέρι του κουρέα, που κάνει κύκλο, κρατώντας το ξουράφι.

Προφανώς το κατ' οίκον ξύρισμα του λοχαγού είναι η συγκαλυμμένη προσπάθεια του Λουκάτου να μας δώσει να καταλάβουμε τις ανισότητες του μετώπου. Όπως και να 'χει πάντως, και παρά το επιβλητικό του θεάματος, ο Λουκάτος δηλώνει τα πτυχία του και τη γνώση Ιταλικών και εξασφαλίζει πρόσβαση στα σαλόνια της “αποθήκης υλικού του λόχου”. Εκεί θα γνωριστεί με την πραγματικότητα των καβατζωμένων φαντάρων του μετώπου:

11/2/1941: Τζάκι με άφθονη φωτιά, κουβέρτες απλωμένες στο πάτωμα, φαντάροι καλοθερμένοι, που πίνουνε καφέ, γνήσιο καφέ. (...) Οι συνάδελφοι με υποδέχτηκαν με επιφύλαξη. Ρουφούσανε συνέχεια τον καφέ τους, και με κοιτούσανε. Έπαθα τρακ μπροστά σε αυτή τη φανταρίστικη “πλουτοκρατία” και δεν ήξερα να μιλήσω (...) Κάθησα και τους κοιτούσα. Ο επιλοχίας, με κατακόκκινα μάγουλα, διπλές μάλλινες κάλτσες και με κασκόλ στο λαιμό, έστριβε το μουστάκι του (...).

Ο Λουκάτος ξεπερνάει το πρώτο σοκ, αναλαμβάνει γραφιάς του λόχου και ανακαλύπτει καινούρια βάθη στις δυνατότητες καλοπέρασης. Όταν την επομένη επισκέπτεται ξανά το σπίτι του λοχαγού,

12/2/1941: Κτυπάω την πόρτα: Ένα θέαμα απροσδόκητο! Μου ανοίγει μια ωραία... Αλβανίδα. “Τι θέλεις;” με ρωτάει η Αλβανίδα. “Κύριε λοχαγέ, φωνάζω εγώ, χαιρετώντας στρατιωτικά. Ένα δέμα για σάς”. “Πέε το εντώ” μου ξαναμιλάει η Αλβανίδα, και το παίρνει από τα χέρια μου. (...) Ο κουρέας με προσέχει: “Γουαλάκια, μου λέει, εκόλλησες, βλέπω, στην υπηρεσία. Τα κατάφερες!”

Αλλά τίποτα όμορφο δεν κρατάει για πάντα. Όπως είπαμε από την αρχή αυτής της ενότητας, το κακό με το βόλεμα του Λουκάτου ήταν ότι υπήρχε μια ευρεία ανθρώπινη περιοχή εκτός του. Οι επαφές με τα μέλη αυτής της περιοχής ήταν επιβαρυντικές ηθικά και συναισθηματικά. Την επόμενη και ενώ ο Λουκάτος χουχουλιάζει μαζί με τα υπόλοιπα βύσματα,

13/2/1941: Κτυπάει σε μια στιγμή η πόρτα και δυο φαντάροι μεσόκοποι μπαίνουν μέσα, μουσκεμένοι και τουρτουρίζοντας. Στέκονται δίπλα δίπλα στην πόρτα. “Τι είστε σεις; Πού γυρνούσατε τέτοια ώρα και μουσκέψατε;” “Στο βουνό κυρ - λοχία. Είχαμε πάει για τον αεροπόρο [που είχε πέσει λίγες ώρες πριν] μπας και τον εύρουμε. Ψάχνουμε ούλο το απόγευμα μες το κρύο”. “Και δεν τον ευρήκατε ρε;” “Όχι κυρ - λοχία. Ή θα τον σκότωσε το αεροπλάνο ή τον πλάκωσε το χιόνι”. “Και τώρα τι θέλετε ρε;” “Λίγο λάδι κυρ - λοχία, για τον λύχνο και αν σου περισσεύει καμιά ελίτσα να φάμε”. “Πού να το βρω ρε σεις το λάδι και τις ελιές;” Οι δυο φαντάροι καθηλωθήκανε 'κει στην πόρτα, βουβοί, και δεν ξέρω αν τρίζανε τα δόντια από αγανάκτηση, ή αν φοβήθηκαν από την αγριοφωνάρα του σιτιστή. Ήξερα πως τούτο το απόγευμα φτάσανε στον σιτιστή δυο ντενεκέδες λάδι κι ότι υπήρχε εκεί, στην άκρη, ένας ντενεκές γιομάτος ελιές. Έβλεπα και τούτους, τους δύο ήρωες, με τη φιλότιμη καρδιά, που όλο τ' απόγευμα, όταν εμείς κοπροσκυλιάζαμε, πλάι στο τζάκι, γυριζανε στο βουνό και ψάχνανε (...).

Με αφορμή αυτό το περιστατικό ο Λουκάτος τσακώνεται με τα υπόλοιπα βύσματα, με αποτέλεσμα το όνομά του να εμφανιστεί ως διά μαγείας στη λίστα με όσους είναι να φύγουν για την πρώτη γραμμή. Κι έτσι, για μια χούφτα ελιές, καταλήγει στο δρόμο για το μέτωπο και πιθανόν τον θάνατο. Η επόμενη μέρα τον βρίσκει στη σειρά με άλλους 70 αναξιοπαθούντες να περιμένει τον μψυχωτικό λόγο του Λοχαγού πριν την αναχώρηση.

3. Ιντερλούδιο: Η ηγεσία του μετώπου και η σταδιακή της απαξίωση

Συμβαίνει καμιά φορά: από τις φρικτότερες και εντονότερες εμπειρίες μένουν στο μυαλό οι πιο ελάχιστες λεπτομέρειες: κι όμως, μπορεί αυτές οι λεπτομέρειες να σημαίνουν ολόκληρους κόσμους. Στην περίπτωση του Μπλέιντ Ράνερ, η εμπειρία του πρωταγωνιστή συμπυκνώνεται συμβολικά γύρω από χάρτινα ζωάκια οριγκάμι. Στην περίπτωση του Λουκάτου η εμπειρία συμπυκνώνεται συμβολικά γύρω από ελιές, πορτοκάλια και κοτόσουπα:

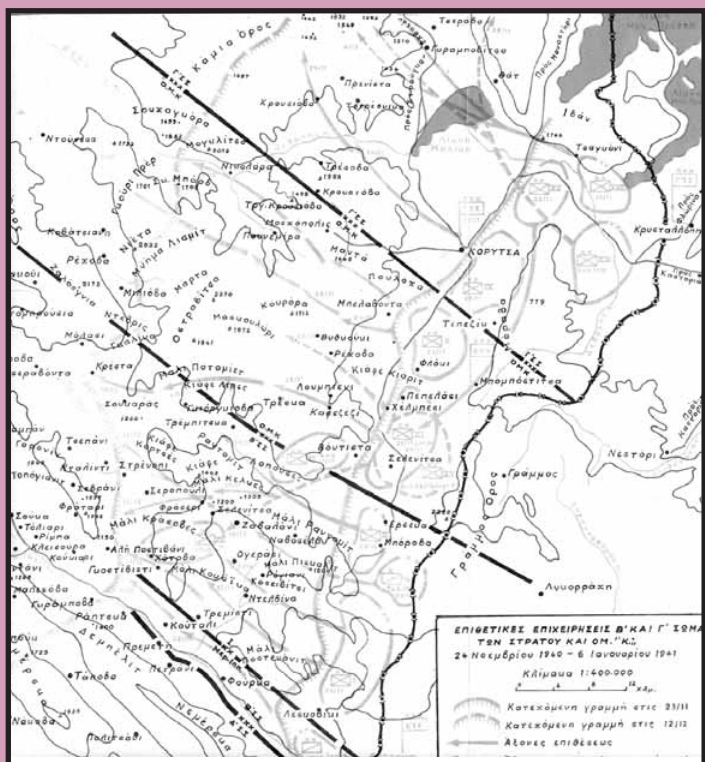
14/2/1941: Πριν φύγουμε, πρέπει να συνταχθούμε μπροστά στο σπίτι του λοχαγού. Περιμένουμε μιάμιση ώρα, φορτωμένοι με τον γυλιό γεμάτο, τα σακίδια και

“Βόρειος Ήπειρος”, 1940

Αυτή η φωτο περιλαμβάνεται στην “Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου”, 1940 - 1941, έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, 1985. Η λεζάντα είναι “Ηρωικοί κάτοικοι της Ηπείρου διανοίγουν δρόμους από το χιόνι”. Σύμφωνα με τον Λουκάτο πάντως, αυτή η δουλειά ήταν για “συnergie από χωριάτες Αλβανούς βουτηγμένους στη λάσπη”.

Η γεωγραφική θέση του Λουκάτου

Ο Λουκάτος περιγράφει τη θέση κάποιων από τα χωριά από τα οποία περνάει ως εξής: “Κοιτάζω αντίκρυ το Τομόρι, σαν φράχτη πελώριο, που μας χωρίζει από τους Ιταλούς. Πίσω εκεί, το Ελβασάν και το Βεράτι. Στα πόδια μας ο Δεβόλης ασπρίζει ειρηνικός κάτω από το φως του φεγγαριού, και τα βουνά ολόγυρα χιονισμένα, λες και μισοζούνε ναρκωμένα, κάτω από το άσπρο τους σάβανο (...)”. Δεν το ψάξαμε και πολύ, αλλά λογικά το χωριό όπου βρισκόταν το τάγμα της πρώτης γραμμής και όπου ο Λουκάτος παρέμεινε για περίπου ενάμιση μήνα, πρέπει να βρίσκεται στα βόρεια αυτού του χάρτη, δυτικά από τις Πρέσπες και βόρεια της λίμνης Μαλίκη και του ποταμού Ντέμπολα. Εκεί βρίσκουμε μια τοποθεσία με το όνομα Γκραμποβίτσα, ενώ ο Λουκάτος ονοματίζει το μέρος με τα λόγια “το αρβανίτικο χωριό Γράμποβα”.

τον οπλισμό. Κάποτε εμφανίζεται. “Δώσε στα παιδιά από ένα πορτοκάλι στον καθένα, από τα δικά μου!”. Σκέφτομαι: Τόσες μέρες, δεν μας έδιναν ένα πορτοκάλι. Σήμερα, πού βρήκε ο λοχαγός τόσα πορτοκάλια “δικά του”; (Θυμήθηκα την Αλβανίδα.)

Ύστερα μας βγάνει λόγο: “Παιδιά, καταλαβαίνετε, πως δεν πάτε σε γλέντι. Σωθήκαν τα ψέματα. Πάτε να πολεμήσετε. Πάτε να σκοτώσετε ή να σκοτωθείτε”. Κείνη την ώρα άρχισε το βαρύ πυροβολικό, το ιταλικό, να ρίχνει κατά τη χαράδρα μας. Ένας τρομακτικός αντίλαλος συνεπήρε τ’ αυτιά μας και ο καπνός της έκρηξης ορθώθηκε προς τον ουρανό. “Τ’ ακούτε;” μας λέει ο λοχαγός. “Θα βρεθείτε πολλές φορές ανάμεσά του. Μη φοβάστε. Όποιος φοβάται, σκοτώνεται ευκολότερα. Τους Ιταλούς μια φορά πρέπει να τους ρίξουμε στη θάλασσα. Τ’ ακούτε ρε;”. “Ζήτω!”, φωνάζανε οι μπροστινοί, και πήραμε όλοι τα όπλα στα χέρια, για το μοιραίο ξεκίνημα...

Ο Λοχαγός μένει σε ένα ζεστό σπίτι. Έχει προσωπικό κουρέα. Έχει μια παλλακίδα, να δημιουργεί φαντασιώσεις για όσα συμβαίνουν πίσω από την κλειστή πόρτα και όποτε χρειάζεται να την ανοίγει κιόλας αυτή την πόρτα επιτρέποντας κλεφτές ματιές στον παράδεισο. Ο Λοχαγός έχει ένα σμήνος καλοθρεμμένα βύσματα να τον υπηρετούν, να νέμονται ψίχουλα από την εξουσία του και ταυτόχρονα να την στηρίζουν. Ο Λοχαγός στέλνει τους φαντάρους στον θάνατο με εμψυχωτικές κουβέντες. Πάνω απ’ όλα όμως, ο Λοχαγός έχει δικά του 70 ολόκληρα πορτοκάλια.

Η θέση των αξιωματικών στο αλβανικό μέτωπο ήταν εξ ορισμού ύποπτη. Λογικό, αφού ο ρόλος τους ήταν να επιβάλλουν στους φαντάρους τους τον κίνδυνο και τις στερήσεις που οι ίδιοι απέφευγαν όπως ο διάολος το λιβάνι. Όσο ο καιρός περνούσε και το κόλλημα του μετώπου παρατεινόταν, η όλη κατάσταση γεννούσε μεταξύ των φαντάρων τα αναμενόμενα συναισθήματα: πρώτα γκρίνια, έπειτα απαξίωση και τελικά, σε κάποιες περιπτώσεις, αγνό μίσος.

Ένα βράδυ, δέκα μέρες μετά από το επεισόδιο με τα πορτοκάλια, ο Λοκάτος βρίσκεται να επιστρέφει από μια νυκτερινή εξόρμηση με αποστολή την εγκατάσταση τηλεφωνικού καλωδίου. Είναι παγωμένος, έχει χάσει τον δρόμο του στα χιόνια και τον έχει ξαναβρεί. Επιστρέφει στο τάγμα και βρίσκει καταφύγιο έξω από το κτίριο των αξιωματικών. Μέσα, ο Συνταγματάρχης, διοικητής του συντάγματος, πραγματοποιεί επίσκεψη στο τάγμα, οπότε οι αξιωματικοί έχουν μαζευτεί για να φάνε κοτόσουπα και να ακούσουν σοφές οδηγίες.

24/2/1941: Ο μάγειρας ο Ζέμος, καλό παιδί, μάς φέρνει κανένα φτεροκόκκαλο και γλείφουμε. Μας φέρνει στη φούχτα του και καμιά πατάτα. Ακούμε τον Συνταγματάρχη που λέει καθώς τρώει: “Να τούς επιβάλλεσθε. Να επιμένετε. Χρειαζόμαστε σιδηρά πειθαρχία. Θα τα υποστούμε όλα. Και χιόνια και θύελλες και ταλαιπωρίες. Μόνο έτσι μεγαλοαυρούμε”. Και δίνει το πιάτο του στον Ζέμο, για δεύτερη σούπα. (...)

Αργά μετά το βράδισμα, φεύγουν οι επίσημοι (...) ούτε στις προφυλακές πήγανε, ούτε το κρύο νιώσανε, ούτε τις συνθήκες διατροφής εγνωρίσανε (...) Ένας φαντάρος, Περπερής από τη Μακεδονία, σχολιάζει: “Είδες φίλε μου για ποιους είναι ο πόλεμος! Τρώνε, και παίρνουνε βαθμούς. Ο φουκαράς ο φαντάρος ας ψοφάει από την πείνα και το κρύο” (...).

Αυτή η κραυγαλέα ανισότητα, προφανώς δεν είχε γεννηθεί στο μέτωπο. Ήταν η ίδια ανισότητα της ταξικής κοινωνίας, όπως εκφράστηκε σε ακραίες μορφές στις στιγμές ζωής και θανάτου του Χειμώνα του 1940 - 41. Κι αν μπορεί κανείς να θαυμάσει την υπομονή με την οποία γινόταν αποδεκτή για όσο το μέτωπο κρατούσε, θα δούμε παρακάτω πώς ακριβώς αυτή η υπομονή έσπασε και ξέσπασε κατά τη διάρκεια της ήττας και της διάλυσης του ελληνικού στρατού. Μόνο που τότε, η απαξίωση των αξιωματικών είχε πλέον μετατραπεί σε συνολική απαξίωση του ελληνικού κράτους και της ηγεσίας του.

Προς το παρόν όμως ας γυρίσουμε στον Λουκάτο. Τον είχαμε αφήσει με όλες του τις προσπάθειες βυσμάτωσης να έχουν αποτύχει, να ξεκινάει για το τάγμα της πρώτης γραμμής με εξοπλισμό ένα πορτοκάλι που στην πραγματικότητα ανήκε στον Λοχαγό.

4. Ο δρόμος προς το τάγμα της πρώτης γραμμής

Το πορτοκάλι θα πρέπει να φαγώθηκε νωρίς, γιατί το τάγμα της πρώτης γραμμής βρισκόταν δυο μέρες δρόμο μακριά με τα πόδια. Ευκαιρία οι φαντάροι να μάθουν περισσότερες λεπτομέρειες για το νέο άγνωστο που τους περίμενε:

14/2/1941: Σ’ ένα σταθμό μας πάνω στο βουνό, ο λοχίας - οδηγός μας μιλεί για το τάγμα. “Ζούμε μόνο τη νύχτα, μας λέει. Όλη μέρα βρισκόμαστε κλεισμένοι σε αλβανόσπιτα. Κανείς δεν βγαίνει όξω. Συσσίτιο ημέρας δεν παίρνουμε. Μόνο τη νύχτα γίνεται διανομή. Και τη νύχτα κουβαλάμε στις προφυλακές. Μόλις ξεμυτίσει κανείς, την ημέρα, οι Ιταλοί τον καθαρίζουν”.

Και η πορεία συνεχίζεται, νύχτα για να μην τους δουν οι Ιταλοί:

14/2/1941: Υπολογίζω πως θα ‘ναι περασμένα μεσάνυχτα. Τώρα προσέχω ότι βρέχει δυνατά και πως, όσο προχωράμε, κωνόμαστε στις λάσπες. (...) Άφθονα νερά εδώ κάτω, που κατρακυλάνε από το βουνό. Δεν προφτάνεις ν’ ακούσεις το τρίξιμό τους και βρίσκεσαι κιόλας μέσα στη λάσπη τους και τσαλαβουτά! Λύνω το αντίσκηνό μου και το απλώ-

νω στις πλάτες μου. Χάνω τους πασάλους. Ο γυλιός μου μουσκεύει, το σακίδιο με τα ρούχα βρέχεται. Δεν βλέπω να προχωρήσω. Τα γυαλιά μου θολώνουν απ’ το νερό. (...) Εκείνο που φοβόμουν κάποτε γίνεται. Χάνω τον προπορευόμενο μου, μες στο σκοτάδι. Απομένω στη μέση του σκοταδιού, στήλη.

Μιάμιση ώρα μετά ο οδηγός αντιλαμβάνεται την απουσία τους και γυρίζει να τους πάρει, το φεγγάρι βγαίνει, οι Ιταλοί αναλαμβάνονται τους πεζοπορούντες και σκοτώνουν δύο από αυτούς με βολές πολυβόλου. Η πορεία συνεχίζεται με έναν κάποιο αέρα κατεπείγοντος:

14/2/1941: Τρέχουμε να φύγουμε από την επικίνδυνη ζώνη. Διψάω τρομερά, το λαρύγγι μου έχει στεγνώσει από την ανάσα και από την αγωνία. Ανοίγω το στόμα μου στο σκοτάδι, μήπως συγκεντρώσω λίγο νερό της βροχής. Αδύνατο. Συναντάμε κάπου μια τούφα χιόνι. Αρπάζω μια κούφτα και την πιπιλίζω, να με δροσίση. Είμαι βρεμένος, εξαντλημένος, αποκτηνωμένος. Δεν θυμάμαι πια τον Λυκάκη, ούτε ξέρω πού βρίσκεται. Δεν συγκινούμαι από τις επικλήσεις των συναδέλφων, να τους περιμένω, στο σκοτάδι. Ο αέρας μου έχει πάρει το αντίσκηνο, και σε κάποια στάση άφησα το σακίδιο με τα μάλλινα ξεχασμένο (...). Σ’ έναν ανήφορο απαυδίζω. Βρίσκω όλους μου τους προπορευόμενους ξαπλωμένους, σαν πτώματα, καταγής. Πέφτω κι εγώ αμίλητος. Αποκοιμιέμαι έτσι, βρεμένος, ιδρωμένος, μέσα στον αγέρα (...).

Όσο κι αν τους φαίνεται παράξενο έπειτα από όλα αυτά, τελικά τα καταφέρνουν να φτάσουν στο τάγμα της πρώτης γραμμής, που έχει καταλάβει το “Αρβανίτικο χωριό Γράμποβα” σε ύψος 1300 μέτρων και κατά τα συνήθη έχει εγκατασταθεί με το ζόρι στα σπίτια των Αλβανών χωρικών. Το ίδιο απόγευμα, τους στέλνουν στις προφυλακές να αντικαταστήσουν τους προηγούμενους. Σε λίγες ώρες βρίσκονται εκεί.

5. Τελικά πιστεύω πως δεν είμαι για πολεμιστής: Οι προφυλακές και η εμπειρία της μάχης

Οι προφυλακές ήταν το έσχατο σημείο προώθησης του ελληνικού στρατού. Οι λίγες δεκάδες φαντάρων που τις επάνδρωναν βρισκόταν εντός της ακτίνας του εκθρικού πυροβολικού, εντός της ακτίνας δράσης των εκθρικών ελαφρών όπλων, αλλά και έκθετοι σε νυκτερινές εφόδους. Η ένταση και η πίεση ήταν τέτοιες που κανείς δεν μπορούσε να αντέξει για πολύ.

16/2/1941: Οι παλιοί που θα αντικαταστήσουμε, ανυπόμονοι και αγριομάτηδες, μας “παραδίνουν”, αβάσταχτοι για το φευγιό. Σκύβω και μπαίνω σε μια σκηνή. “Πώς κοιμούνται εδώ;”. “Εδώ δεν κοιμούνται” μου λέει ένας παλιός. Εδώ ξαγρυπνάνε, κρυώνουνε και πεινάνε, για 48 ώρες.

Οι 48 ώρες του Λουκάτου στις προφυλακές περνάνε, όπως για όλους, δίχως χρόνο για βαρεμάρα. Πρώτα με σκοπιά:

Ο λοχίας μου δείχνει: “Να, εδώ είναι το ιταλικό φυλάκιο. Το νου σου, μη σε πιάσουν ζωντανό. Μπορεί να ‘ρθουν από δω κι από εκεί. Έτσι;” “Μάλιστα”. Απομένω μόνος στο σκοτάδι, με τη λόγχη καρφωμένη στο άπειρο, στην κορφή ενός βουνού της Αλβανίας 200μ. αντίκρυ από κάποιον Ιταλό, το ίδιο “μόνο” κι εκείνον, με τη λόγχη του, επίσης, καρφωμένη στην ίδια κορφή, 200 μέτρα από μένα.

Ύστερα ως στόχος του πυροβολικού:

Ξαφνικά αρχίζει το νυκτερινό πατιρντί. Μας φθάνουν όλμοι “συστημένοι”, οβίδες και σφαίρες. Λάμπει πάλι ο ουρανός από φωτοβολίδες και πυρά. Μια ψυχαγωγία στη νυκτερινή μας ανία! Χτυπάνε και τις δικές μας προφυλακές. Τρέχουμε, ο ένας πίσω από τον άλλον, και πιάνουμε τα γύρω βράχια. Πρέπει να φυλαχτούμε και από τη δική μας βολή. Οι πυροβολητές -στη θέση τους όλη τη νύχτα- απαντούν. Ο τόπος γιομίζει θόρυβο. Καλύτερα, παρά εκείνη η νεκρή σιωπή. Ετούτος είναι ζωντανός φόβος, που σε κινεί και σε ζεσταίνει, αντίθετα από το νεκρό φόβο της σιγής ή της τρομοκρατίας.

Και τελικά συμμετέχοντας στην πρώτη του μάχη:

Ο λοχίας μας φωνάζει: “Ελάτε εδώ ρε! Τα όπλα σας και ν’ ακροβολιστήτε γρήγορα! Μπορεί να ‘χουμε επίθεση” (...) Σε μια στιγμή ακούμε φωνές. Δεν μοιάζουν ελληνικές. Τεντώνω τ’ αυτιά μου και ακούω. Κάτι σαν “Alle armi!”, σαν “Presto!!!”, σαν “Tutt’ Insieme!”. Ο λοχίας αγριεύει, τα πολυβόλα μας δουλεύουνε βροχή! Δεν κρυώνω, δεν μουσκεύω, δεν νιώθω το χιόνι! Δεν έχω πια σωματικά μέλη, αλλά αυτιά και μάτια! (...) Οι λόχοι μας δέχονται πρώτοι την επίθεση. Εμείς, στα πλάγια κρατάμε τα πλευρά τους. Σε μια στιγμή, ο λοχίας μας φωνάζει: “Αρχίστε ρεεεεε”. Ο πλαινός μου ρίχνει απότομα και με ξεκουφαίνει. Κάνω λίγο πίσω και τώρα καταλαβαίνω πως δεν είμαι ήρεμος. Οι κινήσεις μου γίνονται τρέμοντες και με καρδιοχτύπι έντονο. Ξαπλώνομαι πιο πίσω, σ’ ένα ψήλωμα και αρχίζω. Στην αρχή δύσκολα, ύστερα εύκολα και θαρρετά. Το χέρι μου πάει κι έρχεται μηχανικά, στο κλείστρο και στη σκανδάλη. (...) Δεν ξέρω αν απόψε σκότωσα κανέναν. Έρριξα ως 50 φυσίγγια κατά το μέρος του εκθρού, απλώς!...

Η σύντομη εμπειρία καταλήγει με την ιστορία ενός φαντάρου που τον χτύπη-

σε όλμος και πρέπει να κουβαληθεί από τις προφυλακές πίσω στο τάγμα. Ο Λουκάτος οδηγείται σε σοβαρές αποφάσεις:

17/2/1941: Αποφασίζω να δω, οπωσδήποτε, τον Ταγματάρχη. Πιστεύω, πια πως δεν είμαι για πολεμιστής. Στέκομαι προσοχή και αναφέρω. “Καλά” μου λέει. “Θα σε κρατήσουμε στο Τάγμα, για διερμηνέα. Πήγαινε”. Βγαίνω, χαρούμενος, και βλέπω από μακριά τις προφυλακές, σαν κάτι που μοιραία το γλύτωσα.

6. Κόλλημα, οχύρωση, απελπισία: η ζωή στο τάγμα του μετώπου

Ο Λουκάτος επιστρατεύει το πυκνίο και τα Ιταλικά του για να γλυτώσει από το μαρτύριο των προφυλακών και περνάει τις επόμενες ημέρες σκάβοντας χαρακώματα πάνω στο βουνό, μεταφράζοντας ένα εγχειρίδιο ιταλικών χειροβομβίδων για “δοκιμή των Ιταλικών του” και καλυπτόμενος από νυχτερινές επιθέσεις του βαρέος πυροβολικού που δεν πετυχαίνουν τον στόχο τους. Σιγά σιγά ανακαλύπτει, μαζί με τους υπόλοιπους, ότι η προέλαση του ελληνικού στρατού έχει λάβει οριστικό τέλος:

20/2/1941: Ακούμε πως καταφτάσανε, με τους ημιονηγούς απόψε, κουλούρες συρματοπλέγμα, να στήσουμε τις προφυλακές. Μα, καλά, για “άμυνα” τώρα προοριζόμαστε; Πού είναι το σχέδιο των επιθέσεων και το κυνηγητό του εχθρού ως τη θάλασσα; Οι χωριάτες, λέει, οι Αλβανοί, το ‘χουνε πει. Ως ετούτα τα μέρη, ξαναστάθηκαν, και στον άλλο πόλεμο, οι κατακτήσεις.⁶ Πιο εμπρός προχώρεμα δεν έχει. Απομένω σκεπτικός...

Όπως είπαμε και στο προηγούμενο τεύχος, η γεωγραφία της περιοχής ήταν αμείλικτη και το κόλλημα του μετώπου νομοτέλεια. Με τα λόγια τριών Ιταλών αιχμαλώτων που ανακρίνονται έπειτα από τη σύλληψή τους,

22/2/1941: “Από ‘δω που βρισκόμαστε, τώρα, ούτε εμείς μπορούμε να κουνήσουμε σάς, ούτε σεις εμάς. Είμαστε τώρα καλά οχυρωμένοι. Και όλο οχυρώνομαστε. Βέβαια το ίδιο θα κάνετε κι εσείς.” “Λοιπόν, του λέω, τι θα γίνει;” “Dio lo sa” μου λένε [Ένας θεός το ξέρει].

Ακόμη και μέσα στο κόλλημα, ο στρατός κάτι πρέπει να κάνει και η “οχύρωση” δεν θα γίνει από μόνη της. Μια εβδομάδα μετά, ο Λουκάτος περιμένει κάποιον που του έχει υποσχεθεί ότι θα φτιάξει τυρόπιτα. Αντί γι’ αυτό πέφτει στην αντίληψη της νυχτερινής αγγαρίας και βρίσκεται να προσπαθεί να κουβαλήσει συρματοπλέγμα στις προφυλακές. Είναι μια περιπέτεια που θα τον φέρει εκτεθειμένο στο χιόνι και εντός της ακτίνας βολής του ιταλικού πυροβολικού:

2/3/1941: Προτού καν δω τον Βασσάρη για την τυρόπιττα, ακούω το όνομά μου, μέσα στον πανζουρλισμό της νυχτερινής αγγαρίας. “Ρε συ Λουκάτε!” “Παρώων!”. “Έλα ‘δώ”. Πλησιάζω στην αποθήκη. Μια πελώρια κουλούρα σύρμα αγκαθωτό, τυλιγμένο σε ξύλινο καρούλι, βάρους ως 30 οκάδων, γιομάτη λάσπη, είναι προορισμένη για μένα και τον Πέσσιο. Την περνάμε σε ένα κορμό κυπαρισσιού, άλλες είκοσι οκάδες, και την σηκώνουμε στον ώμο. (...) Μετρίομαστε μές στο σκοτάδι, όλα τα ζευγάρια μεταφοράς κι είμαστε 18. “Βλέπεις εκείνο το φως;” μου λέει ο Πέσσιος και μου δείχνει, ψηλά στο βουνό, μια φωτίτσα. “Εκεί θα πάμε!”

Η φωτίτσα είναι μακριά. Προχωρούν αγκομαχώντας κατά τα γνωστά, χάνονται μεταξύ τους στο σκοτάδι και απομένουν πέντε ζευγάρια φαντάροι μέσα σε ένα πλατύ οροπέδιο στρωμένο με χιόνι (“Άπλα κι ασπρίλα και σιγή και πάνεμος”). Το ιταλικό πυροβολικό τους εντοπίζει και καθώς το οροπέδιο μετατρέπεται σε μικροσκοπικό killing field για δέκα άτομα, ο Λουκάτος προσπαθεί να μας μεταδώσει την εμπειρία του να γίνεσαι στόχος οβίδων μεγάλου διαμετρήματος:

2/3/1941: Μια οβίδα σφυρίζει ξαφνικά, πολύ κοντά, πάνω από τα κεφάλια μας. Δεύτερη, τρίτη, τέταρτη και οι εκρήξεις τους γιομίζουνε τον τόπο θόρυβο και λάμψη. Μας πήραν είδηση οι Ιταλοί. Παρατάμε τα σύρματα καταγής και τρέχουμε να προφυλαχτούμε. Οι οβίδες μάς κυνηγάνε παντού. Σφυρίζουνε και σκάνε μπρος, πλάι, πίσω μας. Ζαλισμένος, τρέχω σκύβοντας από δω κι από ‘κει. Χιόνι παντού, άπλα, χωρίς προκάλυμμα. Κι οι οβίδες όλο και σκάνε. Ακούω στη ζάλη μου φωνές και ξεφωνητά. Μου φαίνεται πως συντελείται καταστροφή. (...) Ξαφνικά μια δυνατή λάμψη, από έκρηξη, πάει να με στραβώσει. Ένα θέαμα αξέχαστο, τραγικό μαζί και παραμυθένιο, ξανοίγεται μπροστά μου. Στη φωτεινή κοάνη της οβίδας μέσα, 5 μέτρα μπροστά μου, ένα κορμί φαντάρου συναδέλφου μου, διαγράφεται να λυγίζει, να πέφτει, να κομματιάζεται και να σκορπιέται στον αέρα. Λες κι είδα πολλά χέρια, πολλά πόδια, πολλά κεφάλια, να πετιώνται την ίδια στιγμή στον αέρα. Μου φάνηκε πως άκουσα και φωνές, χίλιες φωνές πόνου, να γεμίζουνε τον φωτισμένο χώρο, μα οι εκρήξεις ήταν αλληπάλληλες και τα σκεπάζανε όλα. Νοιώθω το κορμί μου να παραλύει, τα νεύρα μου να χαλαρώνουν, το στομάχι μου να αναταράζεται. Τρέχω, σαν κυνηγημένος, όλο τρέχω (...).

Όταν τελικά φτάνουν στον προορισμό τους, οι εκεί αξιωματικοί, απολύτως αδιάφοροι για τις περιπέτειές τους, θέλουν να τους κρατήσουν για να στρώσουν το σύρμα. Η αντίδρασή τους είναι αυτό που θα ‘λεγε κανείς “αυθόρμητη”: μια μίνι λιποταξία:

2/3/1941: Αφήσαμε κατά γης την κουλούρα με τον κυπαρισσένιο κορμό και, κάνοντας τάχα πως παραμερίζουμε για να περάσουν κι οι άλλοι, το σκάσαμε. Πήραμε τον κατήφορο, ροβολήσαμε τη νεροσυρμή, κατρακυλήσαμε τη ράχη, παίρνοντας πίσω μας όλες τις πέτρες του βουνού (Λες να μας κυνηγού-

Ποιος ζει και ποιος πεθαίνει: Τα βύσματα στην Αθήνα

Η ταξική ιεραχία της ελληνικής κοινωνίας σε όλο της το μεγαλείο. Αυτή η φωτογραφία, φαντάρων που είχαν μείνει στην Αθήνα τον Δεκέμβρη του 1940, προέρχεται από το δημοσιευμένο ημερολόγιο του Γιώργου Θεοτοκά. Πάνω η πολιτική και πολιτισμική ελίτ. Από τα αριστερά προς τα δεξιά: Δημήτρης Γαλερίδης (δημοσιογράφος και συγγραφέας), Γεώργιος Καρτάλης (υπουργός σε κυβερνήσεις πριν και μετά την κατοχή), Μίμης Θιβαδόπουλος (καθηγητής φιλολογίας), Γιώργος Θεοτοκάς (λογοτέχνης και μεταπολεμικά διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου), Συμεώνογλου (γιος (:) βιομήχανου) και Κώστας Μάγερ (δημοσιογράφος). Κάτω η καλλιτεχνική ελίτ: Βαγγέλης Μαγκλίβερης (βαρύτονος), Λάμπρος Κωνσταντάρης (ηθοποιός), Κώστας Σάμιος (τενόρος), Τσαλίκης (έμπορος). Οι σχέσεις μεταξύ δημοσιογράφων, τεχνικών, υπουργών, βιομηχάνων και εμπόρων, αφήνονται στη φαντασία μας, προφανώς όμως ήταν το βασικό προπαιτούμενο για να αποφύγει κανείς το μέτωπο.

Εντάσεις

Φωτό που περιλαμβάνεται στον Β' τόμο της εκλαϊκευμένης ιστορικής σειράς του ΣΚΑΙ “Εμείς οι Έλληνες” με τη σεμνή λεζάντα “Έλληνες στρατιώτες στο μέτωπο”. Όπως βλέπουμε, άλλοι χαιρετάνε φασιστικά χαρούμενοι, ενώ άλλοι προτιμούν να κάνουν σκεπτικό το κουνέλι. Η ακριβής γνώμη των μεν για τους δε, θα αποκρυσταλλωνόταν λίγα χρόνια αργότερα.

σε το “ανάθεμα” της Πατρίδας που την εγκαταλείπαμε;) Τρέχουμε με τον Πέσσιο όσο μπορούμε. Σταματάμε μόνο στο πεδινό του χιονιού. Τους άλλους θα τους κράτησαν, γιατί δεν φαίνονται. Λέω στον Πέσσιο πως έχω τύψεις που έφυγα. Μου λέει: “Αν δεν φυλάξεις μόνος σου το τομάρι σου, δεν σου το φυλάει κανείς”.

Στις τρεις το πρωί οι μίνι λιποτάκτες φτάνουν πίσω στο τάγμα. Η τυρόπιτα τους περιμένει. Η συμπεριφορά τους (η εγκατάλειψη του καθήκοντος και το “ο καθένας για τον εαυτό του”) μπορεί εκείνη τη μέρα να είχε περάσει απαρατήρητη, αλλά δεν θα έμενε έτσι για πολύ. Στις μέρες που έρχονταν θα άρχιζε να χαρακτηρίζει το σύνολο του ελληνικού στρατού.

7. Ηθικόν ελεεινότατον: Προς τη διάλυση του ελληνικού στρατού.

Μέχρι στιγμής, θα πρέπει να έχουμε σκιαγραφήσει μια γενική εικόνα του μετώπου του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της Άνοιξης του 1941. Η ζωή κυλούσε βασιανιστικά σαν διαδοχή ημερών κάθε μία από τις οποίες μπορούσε να είναι η τελευταία. Το κόλλημα συνεχιζόταν, τα πνεύματα εντείονταν, η πείνα θέριζε, η οργάνωση της καταναγκαστικής εργασίας των Αλβανών παρουσίαζε τα προβλήματα που είδαμε στην πρώτη ενότητα, οι εβδομάδες περνούσαν απaráλλακτα βασιανιστικά, οι οβίδες ανταλλάσσονταν εκατέρωθεν με έναν ή δύο νεκρούς καθημερινά, οι αξιωματικοί γίνονταν όλο και πιο μισητοί και οι φαντάροι άρχιζαν να λαχταρούν την επέμβαση των Γερμανών για να γλυτώσουν. Η επόμενη επίσκεψη του διοικητή βρiscοι το ηθικό στα τάρταρα:

18/3/1941: Ρωτήσανε, λέει, εκεί τα “παιδιά”: “Πώς τα περνάτε;” και τα παιδιά δεν απαντούσανε. Πάλι ρωτήσανε “Είστε ευχαριστημένοι;” Πάλι δεν απαντούσανε. Ο Μέρραρχος τότε επρότεινε με καλοσύνη: “όποιος θέλει να ζητήσει τίποτε, να μη φοβηθεί. Εμπρός!” Ο πιο θαρραλέος ετόλμησε να πει: “Θέλουμε αντικατάσταση κ. Μέρραρχε. Να πάμε για λίγο, να πλυθούμε και να ξεψειριάσουμε. Δεν φοβόμαστε το κανόνι! Μα εσαπήκαμε, όλο μέσα στη λάσπη και μας τρώει και η ψείρα”. Η καλοσύνη του μεράρχου δεν συνεχίστηκε. Θύμωσε και απάντησε: “Ντροπή σας!” Σε τέτοιες στιγμές, να ζητάτε να φύγετε από την γραμμή της τιμής. Πιο πίσω; Μα αυτό θα είναι προδοσία. Δεν έχει πίσω! Να το ξέρετε! Ούτε σπιθαμή! (...)” “Οτι θα 'ναι αλήθεια [το επεισόδιο], το συμπεραίνω από τα λόγια του Μέρραρχου που άκουσα να λέει στον Διοικητή και στον Ταγματάρχη: “Πρέπει να τους τονώσετε το ηθικόν. Και να μην ξαναεπιτρέψετε συζητήσεις γι' αντικατάσταση”.

Η σταδιακή καταρράκωση του ηθικού του ελληνικού στρατού την Άνοιξη του 1941 είναι από τα λιγότερο γνωστά επεισόδια του “έπους του '40”. Κι όμως, ήταν απολύτως καθοριστική, τόσο για την τραγική (και ακόμη λιγότερο γνωστή) κατάληξη του πολέμου, όσο και για τα όσα ακολούθησαν. Όπως καταλαβαίνουμε διαβάζοντας τα όσα προηγήθηκαν, η καταρράκωση του ηθικού ήταν αποτέλεσμα της κοινής δράσης πολλών παραγόντων. Ο διαρκής κίνδυνος και η ένταση που φέρνει μαζί του, οι κακουχίες ως διαρκής πραγματικότητα, η αδυναμία του ελληνικού στρατού να προχωρήσει, η αίσθηση της συμμετοχής σε ένα εγχείρημα που όλο και περισσότερο αποδεικνυόταν μάταιο... Πίσω από όλα αυτά, ο διαρκής διαβρωτικός παράγοντας κάθε στρατιωτικής συνοχής, η κοινωνική ιεραρχία και η σκληρή της επιβολή, η ιεραρχία που κατέληγε να καθορίζει τα πάντα: ποιος χορταίνει και ποιος πεινάει, ποιος κρυνώνει και ποιος ζεσταίνεται! τελικά ποιος ζει και ποιος πεθαίνει.

Με λίγα λόγια, το “πεσμένο ηθικό” είναι ένας εύσχημος τρόπος για να πει κανείς ότι ο ελληνικός στρατός, μέσα σε λίγους μήνες έχασε ένα προς ένα τα συνεκτικά του υλικά (την πίστη στην πατρίδα, την αίσθηση του αμυνόμενου - υπερασπιστή βωμών και εστιών, τον φόβο των ανώτερων, τον σεβασμό στην ιεραρχία). Σε αντάλλαγμα ο καθένας αναζητούσε οποιαδήποτε συνεκτική ύλη βρισκόταν πρόχειρη.

8/4/1941: Παρατηρώ, που τούτες τις τελευταίες μέρες πολλοί φαντάροι πέρασαν στη θρησκεία. Περισσότεροι σταυροί, λιγότερες βλαστήμιες και κάτι άλλο: Κυκλοφορεί, από χέρι σε χέρι, ένα χαρτάκι είδος “αγία επιστολή”, που διηγείται, ότι σ' έναν σωφέρ παρουσιάστηκε η Παναγιά και του είπε να έχει πίστη και να μετανοήσει και η Ελλάδα θα σωθεί. (Χρέος του αναγνώστη είναι, το χαρτάκι αυτό να το αντιγράψει 9 φορές και να το μοιράσει, αλλιώς θα 'ναι καταραμένος). Οι φαντάροι κάνουν να μη δίνουν σημασία, αλλά φοβούνται, και το αντιγράφουν. (...)

Μα δεν είναι η μεταφυσική το προφανέστερο και ασφαλέστερο των καταφυγίων; Δεν είναι η θαλπωρή της ακαταμάχητα γλυκεριά όταν άνθρωποι βρίσκονται παραδομένοι σε δυνάμεις που αδυνατούν να κατανοήσουν και να ελέγξουν; Από την άλλη όμως, ήταν τέτοια υλικά επαρκή για να αποκαταστήσουν στοιχειωδώς την ήδη χαμένη συνοχή του ελληνικού στρατού; Προφανώς όχι.

8/4/1941: Η ψυχολογία μας είναι σαν “κατάδικων”. Δεν μπορώ να το κρύψω. Είναι πολύ πεσμένο το ηθικό μας. Παρατηρώ πως, στην περίπτωση τούτη των κρίσιμων γεγονότων, οι αξιωματικοί έλειψαν από τους φαντάρους τους (...) Με το κλεισμένο ύφος τους, το τάχα περίφροντι νευρίασμά τους, εκράτησαν σε απόσταση τον φαντάρο (...) Μόνοι τους οι αξιωματικοί σιγομουρμουρίζουν, μόνοι τους οι φαντάροι αναμασάνε τους φόβους τους. Καμμιά επαφή. Δεν μ' αρέσει ετούτη η διάσπαση. Μοιάζει σαν διάλυση...

Βρισκόμαστε δύο ημέρες πριν την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τα αλβανικά βουνά και το οικτρό τέλος της δεύτερης κατάκτησης της “Βορείου Ηπείρου”. Και μην αμφιβάλτε: τα όσα ακολούθησαν κάνουν την λέξη “διάλυση” να μοιάζει ευφημισμός. Με αυτά θα ασχοληθούμε στο επόμενο τεύχος.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με εκείνη την παλιά ξεχασμένη περιπέτεια μπορεί να δει κανείς την διαφωτιστικότετη έκδοση του Γενικού Επιτελείου Στρατού με τίτλο “Ο Βορειοηπειρωτικός Αγώνας”, Αθήνα 1997.
2. Για τις φασιστικές διαδηλώσεις του 1934 μπορεί να δει κανείς το “Δυο Μήνες του '34” στο τεύχος 19, 11/2010.
3. Αχιλλέας Αθαν. Γκούμας, “Το Ματωμένο Ημερολόγιο. Μια Αυθεντική Εξιστόρηση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940 - 1941” στο Καρδάσης Β. & Ψαρομηλίγκος Α. (επ.), Σου γράφω από το Μέτωπο (1940 -41), Ε Ιστορικά, 2010.
4. Όπως και στο προηγούμενο, χρησιμοποιούμε κατά κόρον το Δημήτρης Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο: Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940 - 1941*, Ποταμός, 2001.
5. Αν κανείς θέλει να δει περισσότερα σχετικά με το θέμα, μπορεί να κοιτάξει το “Οι Αλβανοί στο Έπος της Αλβανίας”, Ελευθεροτυπία 24/10/2010 ή στο δικτυο www.iospress.gr. Το κείμενο χρησιμοποιεί πλήρως ημερολογίων της εποχής.
6. Οι χωρικοί εννοούν την προηγούμενη ελληνική “κατάκτηση της Βορείου Ηπείρου” που αναφέραμε στην πρώτη ενότητα.